

Μουσεία και ΑμεΑ Προσβαίνουν, συμμετέχουν, εντάσσονται

Ευτυχία Ν. Κουρούνη
Msc Αρχαιολόγος, ΥΠΠΟΑ
efikourouni@yahoo.com

Περίληψη

Το παρόν άρθρο αποπειράται να προσεγγίσει και να εξετάσει την επαναπροσδιορισμένη κοινωνική αποστολή των σύγχρονων μουσειακών οργανισμών, εστιάζοντας στον ρόλο του σύγχρονου μουσείου ως μέσο πολιτισμικής και κοινωνικής ένταξης ατόμων με αναπηρία, ως μια εκ των κοινωνικών ομάδων ευάλωτη στον κοινωνικό αποκλεισμό. Η απένταξη πάσης φύσεως εμποδίων, προκειμένου για την ενθάρρυνση προσβασιμότητας, συμμετοχικότητας και ενσωμάτωσης των πάσης φύσεων κοινωνικών ομάδων στο πολιτισμικό γίνεσθαι, προβάλλει επιτακτικό αίτημα των μουσειογραφικών και μουσειολογικών πρακτικών. Η αρχή του «καθολικού σχεδιασμού» εξασφαλίζει την ισότιμη πρόσβαση, τόσο στα κτίρια αλλά και στις υπηρεσίες και στα πολιτιστικά αγαθά, σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως τα άτομα με αναπηρία.

Λέξεις-κλειδιά: μουσείο, Άτομα με αναπηρία (Αμεα), προσβασιμότητα, αρχή καθολικού σχεδιασμού.

1. Εισαγωγή

1.1. Μουσείο. Διαχρονικά ελκυστικό

Το μουσείο, ως πολιτιστικός οργανισμός με ισχυρή κοινωνική διάσταση και αξία, οφείλει να είναι ο συνδετικός κρίκος των μελών μιας κοινωνίας, προασπίζοντας και προάγοντας τα ανθρώπινα δικαιώματα, την πολιτισμική και κοινωνική ένταξη, αγκαλιάζοντας διαφορετικές ομάδες ανθρώπων, με ιδιαίτερες απόψεις και ανάγκες, ευάλωτες στον κοινωνικό αποκλεισμό, ήτοι μειονότητες, αδύναμες κοινωνικά, οικονομικά ή περιθωριοποιημένες ομάδες και τα άτομα με αναπηρία¹. Η κοινωνική μέριμνα των μουσείων για την εξυπηρέτηση «πολλών κυρίων» (Hooper-Greenhill, 2006) αναδεικνύει το μουσείο του 21^{ου} αι. σε ένα ζωντανό κύτταρο, εντεταλμένο να αφουγκράζεται και να προσαρμόζεται σε έννοιες κλειδιά της σύγχρονης μουσειολογίας, όπως συμμετοχικότητα, ευρηματικότητα, προσβασιμότητα, κοινωνική δικαιοσύνη, συνιστώντας, έτσι, τον εκδημοκρατισμό του πολιτισμού, όπου ο πολιτισμός προβάλλει ως αγαθό που πηγάζει από το σύνολο της κοινότητας, θα πρέπει να επιστρέφεται σε αυτή με την υποχρέωση της εξασφάλισης της ανεμπόδιστης πρόσβασης (Μπούνια, 2015).

Ξεδιπλώνοντας τον μίτο της εξέλιξης και διαφοροποίησης του μουσειακού θεσμού διαφαίνεται η δεινότητα προσαρμογής και ο αέναος μετασχηματισμός του, άμεσα συναρτώμενος από το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτιστικό γίνεσθαι κάθε χρονικής περιόδου. Η σύγχρονη εποχή που διανύουμε, μια εποχή διαρκών αλλαγών και ανακατάταξων σε όλα τα επίπεδα, επέβαλε έναν αναστοχασμό και μια αναθεώρηση βασικών λειτουργιών του μουσείου, το οποίο, αφενός, συνεχίζει την παραδοσιακή του λειτουργία να συλλέγει, να συντηρεί, να καταγράφει, να τεκμηριώνει, να εκθέτει και να προστατεύει την πολιτιστική κληρονομιά, αφετέρου, όμως, αποδύεται τον αναχρονιστικό συντηρητικό χαρακτήρα του και εστιάζει στον κοινωνικό και αναπτυξιακό του ρόλο.

¹ Στο εξής ΑμεΑ.

Στο μουσειολογικό λεξιλόγιο εισάγονται όροι, όπως συμμετοχικότητα, προσβασιμότητα, ενεργοί πολίτες, διαπολιτισμικός διάλογος, κοινωνική συνοχή, καινοτομία, συνεργασία, αειφορία (Μούλιου, 2014). Απότοκος των σύγχρονων επιταγών της μουσειολογίας αποτελεί ο ορισμός του μουσείου, ενώ πρόσφατα το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων αποφάσισε να προχωρήσει στην επεξεργασία και στη διατύπωση ενός νέου ορισμού (<https://icom.helleniccommittee>), που θα βασίζεται σε μια κατά το δυνατόν κοινά αποδεκτή αντίληψη για το μέλλον του μουσείου και τον τρόπο που κοινωνία και μουσείο αλληλεπιδρούν και αλληλοεπηρεάζονται. Η νέα απόπειρα εννοιοδότησης θα αντικατοπτρίζει ό,τι το μουσείο του 21^{ου} αιώνα οφείλει να πρεσβεύει, αρχικά, ως θεματοφύλακας/θησαυροφυλάκιο πολιτισμού και, στη συνέχεια, ως παράγοντας υλικής, οικονομικής, πολιτισμικής και κοινωνικής ανάπτυξης, προσιτό σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, ενισχύοντας την επικοινωνία με το κοινό, ενθαρρύνοντας την κοινωνική συνοχή και κοινωνική ενσωμάτωση, πρόθυμο να συνεργαστεί με άλλους φορείς, να υποστηρίξει την τοπική κοινότητα, να είναι αναπόσπαστα δεμένο με την εκπαίδευση όλων των βαθμίδων, να εκκολάπτει νέες κατηγορίες κοινού (Black, 2009) με επίκεντρο τους επισκέπτες, όπως εύστοχα σημειώνει ο McLean στο βιβλίο του *Planning for People in Museum Exhibitions* (1993) «Αντί να τοποθετούνται τα εκθέματα σε θάβρα, έχει έρθει η στιγμή να μπου οι επισκέπτες».

2. Μουσεία και ΑμεΑ. Μια επωφελής συνέργεια

Η ανωτέρω ολιστική προσέγγιση του μουσείου, ήτοι «μουσεία ανοιχτά για όλους», πρεσβεύει ότι όλα τα μέλη μιας κοινωνίας αδιακρίτως έχουν δικαίωμα πρόσβασης στα πολιτιστικά αγαθά (Αντζουλάτου – Ρετσίλα, 2005). Στο άρθρο 27.1 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων δηλώνεται πως: «Ο καθένας έχει το δικαίωμα να συμμετέχει ελεύθερα στην πολιτιστική ζωή της κοινότητας, να απολαμβάνει τις τέχνες και να μετέχει στην επιστημονική πρόοδο και στα οφέλη της» (United Nations, 2007). Με αυτόν τον τρόπο, επιχειρείται η ισότιμη εκπροσώπηση της πολλαπλότητας και ετερότητας της σύγχρονης κοινωνίας στη μουσειακή εμπειρία, κομμάτι της οποίας αποτελούν και τα ΑμεΑ. Τα μουσεία διεθνώς έχουν κάνει σημαντικά βήματα στην προσέλκυση των ατόμων αυτών, παρέχοντας συστηματικά πια τις σχετικές διευκολύνσεις, δράσεις και παροχές, προκειμένου να άρουν τους φραγμούς προσέγγισης (Τσιτούρη, 2005). Η συμμετοχή τους στην πολιτιστική δραστηριότητα αποτιμάται αμφίδρομα με θετικό πρόσημο. Η επίσκεψή τους μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα για την ενασχόληση με τις τέχνες και τον πολιτιστικό τομέα, να βελτιώσει τις μαθησιακές τους ικανότητες, αναπτύσσοντας δεξιότητες, να ενισχύσει την αυτοεκτίμηση και αυτοπεποίθησή τους και την αίσθηση του ανήκειν σε μια κοινότητα πολιτών, καταρρίπτοντας τις προκαταλήψεις απέναντί τους (Σόλομων, 2013). Η ύπαρξη ΑμεΑ εντός των μουσειακών κόλπων ωφελεί το κοινωνικό σύνολο, καθώς οι σχεδιασμένες υπηρεσίες και εγκαταστάσεις εξοικειώνουν τον κόσμο με την αναπηρία, ικανοποιούν και ευρύτερο κοινό, όπως γονείς με καροτσάκια ή ηλικιωμένους, προωθούν την ανεκτικότητα (Landman et al., 2005; Sandell, 2003).

3. «Ευ ζην». Προσβαίνουν, συμμετέχουν, εντάσσονται

Το μουσείο, ως δημόσιο καταπίστευμα, διαπνεόμενο, σήμερα, από ανθρωποκεντρικές πολιτικές, διά της επικοινωνιακής και μορφωτικής του δυναμικής, έχει θέσει ως προτεραιότητα τη διεύρυνση του κοινού, με την προάσπιση του δικαιώματος της ισότιμης

πρόσβασης - συμμετοχής στα πολιτιστικά δρώμενα με απώτερο σκοπό τον εκδημοκρατισμό της γνώσης.

Ο όρος προσβασιμότητα εννοιολογικά εμπεριέχει το σύνολο των παρεμβάσεων στην ανεμπόδιση, αυτόνομη και ασφαλή διακίνηση στις υφιστάμενες υποδομές και προσφερόμενες υπηρεσίες. Στόχος της προσβασιμότητας είναι η ενθάρρυνση της ανάπτυξης, η απασχόληση και η κοινωνική συνοχή (http://ec.europa.eu/education/lifelong-learning-policy/doc/future_el.pdf), καθώς προάγει την ενεργό συμμετοχή και των μειονεκτούντων ατόμων στην κοινωνικοοικονομική ζωή. Στον μουσειακό χώρο, η προσβασιμότητα νοείται ως η φυσική, αισθητηριακή και διανοητική προσέγγιση των μουσειακών συλλογών (Βελιώτη-Γεωργοπούλου & Τουντασάκη, 1997). Κατά συνέπεια, οι μουσειολογικές μελέτες και μουσειογραφικές πρακτικές δεν αρκεί να περιορίζονται μόνο στην άνετη προσπέλαση (σήμανση, διαμόρφωση εξωτερικών, εσωτερικών χώρων κ.ά.) αλλά στην ουσιαστική και δημιουργική διάδραση των επισκεπτών με τον χώρο. Ο σχεδιασμός των εκθέσεων και η υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων και δράσεων πρέπει να γίνεται με τρόπο εύληπτο στην κατανόηση και πρόσληψη της πληροφορίας, για να ευνοεί τη συμμετοχικότητα, η οποία ως έννοια περιλαμβάνει όλες τις ομάδες μουσειακού κοινού, υπάρχουσες ή εν δυνάμει, αποκλεισμένες ή μη, αδιάφορες ή υποστηρικτικές.

Το μουσείο μέσα από τη συνεισφορά, τη συνεργασία, τη συνδημιουργία και τη φιλοξενία καθιστά το κοινό ως ενεργό υποκείμενο σε δράσεις, εκθέσεις και εκδηλώσεις, δίνοντάς του το έναυσμα να επεμβαίνει στην πολιτισμική αξία και δημιουργία (Kreps, 2013; Simon, 2010). Οι ανωτέρω πρακτικές συνιστούν εφόδια για το μουσείο, καθώς το καθιστούν πλουραλιστικό, δυναμικό και κοινωνικά υπεύθυνο (Νικονάνου, 2015).

Τα μουσεία μπορούν να συμβάλουν στην κοινωνική ενσωμάτωση σε προσωπικό, κοινοτικό και κοινωνικό επίπεδο. Ως όχημα κοινωνικής επιρροής, το μουσείο παρέχει εκπροσώπηση και πρόσβαση σε ποικίλες κοινωνικές ομάδες, απορρίπτοντας μειωτικές συμπεριφορές, μη διαχωρίζοντας τους επισκέπτες του, επιμορφώνοντας το προσωπικό και προσλαμβάνοντας, επίσης, προσωπικό από αδύναμα κοινωνικές ομάδες. Η άμεση και συνεχής συνεργασία με κοινωνικούς φορείς στοχεύει στη βελτίωση της ποιότητας ζωής, στην κοινωνική ενδυνάμωση, ώστε να εμφυσήσει στόχους και φιλοδοξίες, αυτοπεποίθηση και δημιουργικότητα και, εν γένει, όλα εκείνα τα στοιχεία που δρουν καθοριστικά στη διάδραση του μουσείου με το κοινωνικό σύνολο, τόσο στην πολιτιστική όσο και στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική διάσταση. Συμπερασματικά, η ανάδειξη της διαφορετικότητας του πληθυσμού, η παρουσίαση της ιστορίας του από διάφορες οπτικές γωνίες συνηγορεί στην ενσωμάτωση και επιτυγχάνεται με τη δημιουργία αισθήματος κοινοτικής ιδιοκτησίας του πολιτιστικού οργανισμού, μέσω της ενεργής εμπλοκής των ατόμων στην εφαρμογή και ανάπτυξη των παρεχόμενων μουσειακών υπηρεσιών (Black, 2009).

4. «Σχεδιασμός για όλους», πολιτισμός για όλους

Η προσβασιμότητα προβάλλει ως προαπαιτούμενο ενταξιακής διαδικασίας, συμμετοχικότητας και ενσωμάτωσης. Ο Βαρδακαστάνης (2003) σημειώνει: «*Η προσβασιμότητα είναι η βαθύτερη έννοια της συμμετοχής στην κοινωνία, στην οικονομία και στη ζωή. Η προσβασιμότητα στην κοινωνία και στη ζωή είναι συνώνυμη με το ιερότερο δικαίωμα του ανθρώπου, που είναι η προσωπική επιλογή, που, εν τέλει, είναι το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή. Να μπορεί, δηλαδή, κάποιος να πάει όπου επιθυμεί, όποτε το επιθυμεί, με όποιον επιθυμεί και να κάνει ό,τι αισθάνεται, χωρίς εξαρτήσεις, εμπόδια, αποκλεισμούς*

και διακρίσεις που τον καθιστούν κοινωνικά, πολιτιστικά και οικονομικά απόκληρο. [...] Κι αν ο άνθρωπος πήγε στο φεγγάρι, μπορεί σίγουρα να πάει και στην Ακρόπολη».

Η φιλοσοφία αυτή εδραιώνεται στο «Σχεδιασμό για όλους»², που συνίσταται σε ένα σώμα γνώσης και πρακτικών σχεδιασμού δομημένου περιβάλλοντος και υπηρεσιών, ώστε να εξυπηρετούνται και να συμμετέχουν στις κοινωνικές δραστηριότητες με άνεση, ασφάλεια και αποτελεσματικά όλοι οι χρήστες, σύμφωνα με τις επιταγές του «δημοσίου συμφέροντος» (Γκαντζιάς, 2010) ανεξάρτητα από τις ικανότητές τους. Η εφαρμογή των αρχών του καθολικού σχεδιασμού³ διευκολύνει όλο τον πληθυσμό και μεριμνά και για τα άτομα με αναπηρίες, τηρώντας στον αρχιτεκτονικό και μουσειολογικό σχεδιασμό τους ισχύοντες διεθνείς κανονισμούς προσβασιμότητας ΑμεΑ, αναγνωρίζοντάς τους ως ισότιμους κοινωνούς των προβλεπόμενων παροχών στον πολιτιστικό τομέα (Πολυχρονίου, 2015). Η αναγνώριση αυτή τον ορίζει ως «σχεδιασμό για την ανθρώπινη ποικιλότητα, κοινωνική συνοχή και ισότητα» (Μπούνια, 2015), που ξεπερνά τον σχεδιασμό της κτιριακής προσβασιμότητας και επικεντρώνεται στη συμμετοχή των ενδιαφερομένων και στη συνολική αναμόρφωση του δημόσιου μουσειακού θεσμού (Θεοδώρου, 2009).

Αρχικά, πρέπει να εξασφαλιστεί η αυτόνομη και ανεμπόδιστη πρόσβαση και διακίνησή τους στο μουσείο. Έτσι, προβλέπεται κατάλληλη σήμανση σε καίρια και ευδιάκριτα σημεία του χώρου (είσοδοι, έξοδοι, διάδρομοι αιθουσών), κατασκευή θέσεων στάθμευσης, κεκλιμένα επίπεδα, εγκατάσταση ανελκυστήρων και αναβατορίων, κοινόχρηστοι χώροι και χώροι υγιεινής. Η υποδοχή και το φυλάκιο πρέπει να εξυπηρετεί τους χρήστες αναπηρικών αμαξιδίων αλλά και να διαθέτει αμαξίδια. Η χωροθέτηση και παρουσίαση των εκθεμάτων θα πρέπει να καθίσταται ορατή από καθήμενους (λεζάντες, αντικείμενα). Για άτομα με προβλήματα ακοής πρέπει να διατίθεται έντυπο υλικό της έκθεσης, υποτιτλισμός ή νοηματική γλώσσα (Χριστοπούλου, 2004). Για τα άτομα με προβλήματα όρασης υιοθετούνται πρακτικές, όπως χρωματικές αντιθέσεις χώρων για διαφοροποίηση, μεγεθυμένη γραφή, χρήση σκύλου οδηγού, ενημερωτικά έντυπα σε γραφή Braille, συσκευές με προφορικές οδηγίες κίνησης και, τέλος, η δυνατότητα ψηλάφησης αντικειμένων (απτικές συλλογές) αλλά και ανάγλυφων επεξηγηματικών πινακίδων με χάρτες και αναπαραστάσεις (Bousaid, 2004).

Η αλματώδης εξάπλωση του διαδικτύου και των νέων τεχνολογιών στο μουσειακό γίγνεσθαι απαίτησε την εφαρμογή των αρχών του καθολικού σχεδιασμού και στον ψηφιακό κόσμο⁴. Οι εκπρόσωποι των ΑμεΑ κατανόησαν ότι η μη λήψη μέτρων στον σχεδιασμό των ιστοσελίδων θα οδηγούσε σε αποκλεισμό των ΑμεΑ. Οι νέες υπηρεσίες και εφαρμογές διατίθενται σε κινητά τηλέφωνα, φορητούς υπολογιστές για να είναι εύχρηστες και να απαντούν στις ιδιαίτερες ανάγκες των ΑμεΑ.

Από τα ανωτέρω συνάγεται, ότι η εφαρμογή των προτύπων αρχών του καθολικού σχεδιασμού, τόσο στο αναλογικό όσο και ψηφιακό περιβάλλον, συμβάλλει στο να οικειοποιηθούν οι ομάδες των ΑμεΑ τον μουσειακό χώρο ως χώρο έκφρασης, δημιουργίας, συναισθημάτων και μάθησης, μετέχοντας άμεσα και ενεργά, μέσω βιωματικών μεθόδων

² Design for All ή Universal Design, Inclusive Design ή Barrier-Free Design. Ολοκληρωμένος Σχεδιασμός (Universal Design), Έρευνα με την ενεργό συμμετοχή – καθοδήγηση του χρήστη (User-led Research) βλ και <http://www.accessiblesociety.org/topics/universaldesign/>

³ The Seven Principles of Universal Design: <http://www.udll.com/media-room/articles/the-seven-principles-of-universal-design>.

⁴eAccessibility http://ec.europa.eu/information_society/activities/einclusion/policy/accessibility/index_en.html

ερμηνείας των εκθεμάτων και εκπαιδευτικών προγραμμάτων, των ψηφιακών δράσεων, προσαρμοσμένων κάθε φορά στις ιδιαίτερες ανάγκες και δυνατότητές τους.

Η πλειονότητα των μουσείων σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο, στις μέρες μας, έχει υιοθετήσει ενταξιακές πρακτικές για ΑμεΑ, αφενός, προσαρμόζοντας τις υλικοτεχνικές υποδομές στις ανάγκες των ανθρώπων αυτών και, αφετέρου, υλοποιώντας εκπαιδευτικές δράσεις, προσαρμοσμένες στις ιδιαιτερότητες της καταστασής τους.

5. Επίλογος

Ο *Stephen Weil* σημειώνει: «*Το Μουσείο που δεν αποφέρει αποτέλεσμα στην κοινότητα είναι κοινωνικά ανεύθυνο*». Τα Μουσεία είναι πυλώνες υγιών κοινοτήτων και ιδανικοί χώροι για τη διασύνδεση των ανθρώπων. Ο κοινωνικός τους αντίκτυπος και ο ρόλος τους στην προώθηση της κοινωνικής ένταξης και συνοχής συνδέεται άμεσα με τη δέσμευσή τους να γεφυρώνουν το αισθητικό παρελθόν τους με το προσανατολισμένο στην κοινωνία παρόν και μέλλον τους. Για να το επιτύχουν αυτό οφείλουν να αφουγκράζονται τον παλμό μιας πλουραλιστικής κοινωνίας, εντός της οποίας δραστηριοποιούνται, και να ικανοποιούν τις ιδιαίτερες ανάγκες ενός ευρέως κοινού από τον ακαδημαϊκό και τον καλλιτέχνη ως τον ανάπηρο, τον αναλφάβητο, τον μετανάστη. Το μουσείο, επομένως, σήμερα, υφίσταται, λειτουργεί, προσαρμόζεται, μεταβάλλεται, βελτιώνεται με το βλέμμα στραμμένο στην πολυμορφία, στη συμμετοχική δημοκρατία, στη συνεργασία, στην ειρηνική δόμηση της κοινότητας, στον πολιτισμό, που «*αν δεν είναι για όλους, δεν υπάρχει πολιτισμός*»⁵.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bousaid, M. (2004). Πρόσβαση Τυφλών και ατόμων με προβλήματα όρασης στα Μουσεία: προοπτικές. Στο Α. Τσιτούρη (Επιμ.), Πρόσβαση ατόμων με αναπηρίες σε χώρους πολιτισμού και αθλητισμού. *Πρακτικά συνεδρίου* (σσ. 55-59), Θεσσαλονίκη 30 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 2003, ΥΠΠΟ, Αθήνα.
- Black, G. (2009). *The Engaging Museum: Developing museums for visitor involvement*. London & New York: Routledge.
- Black, G. (2009). *Το Ελκυστικό Μουσείο: Μουσεία και επισκέπτες* (Μτφ. Σ. Κωτίδου). Αθήνα: Εκδόσεις Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Kreps, C. (2013). *Participation, Museums, and Civil Engagement*. Ανακτήθηκε στις 5 Φεβρουαρίου 2022, από: <http://www.lemproject.eu/WORKING-GROUPS/museums-in-the-21st-century-1/7thereport-new-trends-in-museums-of-the-21st-century/view>.
- Landman, P., Firshburn, K., Lynda, K., Tonkin, S. (2005). *MANY VOICES MAKING CHOICES: MUSEUM AUDIENCES WITH DISABILITIES*, published by Australian Museum & National Museum of Australia, Sydney M. *Malara A Legal Primer on Managing Museum Collections* (Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press 1985).
- McLean, K. (1993). *Planning for People in Museum Exhibitions*. Washington: Association of Science-technology Centres.
- Sandell, R. (2003). *Social inclusion, the museum and the dynamics of sectoral change*, museum and society, 1(1), 45-62. Ανακτήθηκε στις 7 Φεβρουαρίου 2022, από: <https://www2.le.ac.uk/departments/museumstudies/museumsociety/documents/volumes/mands4.pdf>.
- Simon, N. (2010). *The Participatory Museum*, Museum 2.0, Santa Cruz, C.A.

⁵<https://www.lavart.gr/alkinoos-giati-den-yparchei-politismos-den-einai-gia-olous/>

- Αντζουλάτου – Ρετσίλα, Ε. (2005). *Πολιτιστικά και Μουσειολογικά Σύμμεικτα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Βαρδακαστάνης, Γ. (2003). «Η δικαιωματική προσέγγιση της αναπηρίας: Από τον πατερναλισμό στην ισότιμη συμμετοχή των ατόμων με αναπηρία στην κοινωνική, οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ζωή». Στο Α. Τσιτούρη (Επιμ.), *Πρόσβαση Ατόμων με Αναπηρίες σε χώρους Πολιτισμού και Αθλητισμού* (σσ. 22-26). *Πρακτικά Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 30 Οκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου 2003*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, 2004.
- Βελιώτη – Γεωργοπούλου, Μ., & Τουντασάκη, Ε. (1997). *Μουσεία και Άτομα με Ειδικές Ανάγκες. Εμπειρίες και Προοπτικές*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Γκαντζιάς, Γ. (2010). *Πολιτιστική Πολιτική, Χορηγία για Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπασωτηρίου.
- Μούλιου, Μ. (2014). Τα μουσεία στον 21ο αιώνα: προκλήσεις, αξίες, ρόλοι, πρακτικές. Στο Γ. Μπίκος & Α. Κανιάρη (Επιμ.), *Μουσειολογία, Πολιτιστική Διαχείριση και Εκπαίδευση* (σσ. 77-111). Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Μπούνια, Α. (2015). Προσεγγίζοντας διαφορετικές κοινότητες: Δράσεις κοινωνικής ένταξης, διαπολιτισμικής αγωγής και διεύρυνσης της προσβασιμότητας για εμποδιζόμενα άτομα. Στο Ν. Νικονάνου, Α. Μπούνια, Α. Φιλιππουπολίτη, Α. Χουρμουζιάδη, Ν. Γιαννούτσου (Επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα*. Αθήνα: Κάλλιπος.
- Νικονάνου, Ν. (2015). Εισαγωγή στο Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα. Στο Ν. Νικονάνου, Α. Μπούνια, Α. Φιλιππουπολίτη, Α. Χουρμουζιάδη, Ν. Γιαννούτσου (Επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα*. Αθήνα: Κάλλιπος.
- Πολυχρονίου, Ι. (2015). «Καθολική Πρόσβαση των Ατόμων με Αναπηρία και Ειδικές Εκπαιδευτικές Ανάγκες σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους». Στο Β. Αργυρόπουλος, Σ. Χαμονικολάου & Χ. Κανάρη (Επιμ.), *Πολιτισμός/Ειδική Αγωγή. Η πρόσβαση ατόμων με αναπηρίες ή/και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στο φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον των μουσείων και των αρχαιολογικών χώρων* (σσ. 180-191). Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Σόλομων, Ε. (2013). *Μουσεία και κοινωνική αλλαγή*. Ενημερωτικό δελτίο ICOM, Δεκέμβριος 2013, σ.10.
- Τσιτούρη, Α. (2005). «Καθολική πρόσβαση των ατόμων με αναπηρία σε χώρους πολιτισμού: Πραγματικότητα ή ουτοπία;». *Τετράδια Μουσειολογίας*, 2, 37-42.
- Χριστοπούλου, Ε. (2004). Η Ευρωπαϊκή Ένωση κωφών άτομα και ευρύτατη πρόσβαση στον πολιτισμό. Στο Α. Τσιτούρη (Επιμ.), *Πρόσβαση ατόμων με αναπηρίες σε χώρους πολιτισμού και αθλητισμού* (σσ. 60-62), Θεσσαλονίκη 30 Οκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου 2003, Αθήνα.

